

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Тамара Вронська

НЕПЕВНИЙ КОНТИН[Г]ЕНТ:
депортації із Західної України 1944–1953 років,
режимне повсякдення, повернення

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2022

УДК 94:323.28:341.43(477.8)"1944/1953"

В824

Вронська Тамара

В824 Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. – 448 с.

ISBN 978-966-378-928-6

Книга присвячена історії депортацій цивільного населення із Західної України 1944–1953 рр., започаткованих радянською владою як засіб боротьби з повстанським рухом. Це розповідь про колосальну наругу над жителями західноукраїнських земель, про страшні випробування, які випали на долю вигнанців у місцях заслання. У праці подається реконструкція деталей інституту сімейного заручництва, організації позасудових репресій, показано виконавців та жертв. Завдяки спогадам потерпілих читач може пройти разом з ними весь хресний шлях від арешту до реабілітації, довідатися про особливості режимного повсякдення, відчутти їхній біль та незламність у прагненні повернутися на рідну землю. Це дослідження є науково-документальним доведенням патології сталінського режиму, який у намаганні досягти безмежної влади, упокорити «непевний» регіон перетворив незбагненну ненависть та зневагу до людської особистості на складник державної ідеології.

УДК 94:323.28:341.43(477.8)"1944/1953"

ISBN 978-966-378-928-6

© Вронська Т., 2022

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2022

Зміст

Вступ.....	7
------------	---

Розділ 1.

Право на безправ'я: юридичне підгрунття сімейного заручництва	20
--	-----------

Перші ухвали.....	20
Удосконалення регламентації заслання.....	26
Легітимізація інституту сімейного заручництва	28
Уточнення порядку заслання.....	31
Новації першого етапу радянзації західноукраїнських земель.....	32
Нововведення радянської Феміди останнього року війни... ..	42
Сімейне заручництво у проєкті Кримінального кодексу СРСР.....	45

Розділ 2.

Започаткування депортацій родичів членів ОУН і вояків УПА як засобу боротьби з повстанським рухом	52
--	-----------

Регламентація.....	57
Виконавці/кадрова проблема.....	63
Перший акт трагедії 1944 року	70
Старанність партійних ватажків.....	76
Нормалізація по-радянськи: розгул свавілля «визволителів».....	83
Депортаційні «ужинки» та перші втікачі.....	91
Приписи й реальність першого етапу депортацій (1944 р.).....	98
1945 рік: поширення сімейного заручництва.....	103
Переоблік та режимні заходи.....	106
Нові грані «санації»	108

Розділ 3.

Новий етап позасудових репресій у перші повоєнні роки (1945–1946)	122
Погрози – нові, риторика – стара.....	122
Позірна лояльність vs психологічний тиск і шантаж.....	126
Покарання родин провідників	127
«Карати не можна милувати».....	129
Стратегії уникнення заслання	133
Звітні розбіжності.....	135
Останні акорди 1945 року.....	136
1946 рік: вибори та перспективне планування.....	139
НКВС/МВС: незмінним курсом	142
Чергові нововведення	148
Каверзи радянської Феміди.....	150
Позасудове двовладдя: підсумки року.....	153

Розділ 4.

1947 рік: новації та «досягнення»	159
Січнева реорганізація	160
Активізація функціонерів: кожен комуніст/чекіст має бути чекістом/комуністом.....	163
Міжвідомчі битви за криваві врожаї	166
Особлива нарада: проблеми та позивачі.....	167
Репресії у переддень операції «Захід»	170
Легітимація жовтневої каральної акції.....	171
Апетити ГУЛАГу – підступний привід	174
Останні приготування	176
Початок операції	183
Захоплені 21 жовтня: хто, чому, як?	185
«Переможні реляції»	196

Розділ 5.

«Дії у відповідь»: юридичне оформлення нового етапу позасудових репресій проти родичів повстанців (1948–1949 рр.)	207
21 лютого 1948 р.	208
Весна 1948 р.: каральна практика.....	209

Чергові структурно-кадрові «зсуви».....	211
«Дії у відповідь»: вселити корисний страх.....	213
Нові наслідки сімейного заручництва	218
«Помагали, бо любили»	227
Обіцянки та реалії	228

Розділ 6.

Довічне заслання у системі репресій радянської влади	233
Зміна параметрів заслання: безстрокове... ..	236
Перед депортацією: місця тимчасового утримання.....	241
Чергові реорганізації.....	249
Жертви каральної практики... ..	252
1951 рік: нові категорії депортованих	258
«Квиток в один бік»	262
Визнали, але не покаялися/припинили	265
1952 рік – передостанній... ..	266
Апеляції депортованих та реакція влади	269
«Гуманісти» з МДБ.....	270
1953 рік – завершальний... ..	274

Розділ 7.

«Здавалося, ніби всю Україну забирають у неволю»:

дорога у заслання	281
Буцегарні на колесах.....	284
Смертельне приниження побутом	286
Мелодії болю та відчаю.....	294
Прибуття: «Нас зустрічала сибірська сволота...»	295
«Бандеризація» Сибіру	298

Розділ 8.

Регламентация режиму: писана й неписана	303
Комендатура/комендант/помічники.....	304
«Права» спецпоселенців.....	305
Система обліку.....	307
«Ви добровільно погодилися бути тут вічно»	312

Реакція на довічне.....	315
Утечі/утікачі	317
Статистика ГУЛАГу	326

Розділ 9.

Випробування режимним повсякденням	333
Працевикористання: «Мені не потрібні дистрофіки»	333
Невільники на гулагівському ярмарку	335
«То тайга, то страшне»: на лісоповалі	337
Вантажити породу, штовхати важкі вагонетки: робота на шахтах.....	341
Житло: «затишок бараків»	346
Постачання за лімітами	350
«Я не мала в чім іти до школи»	357
«Баласт» спецпоселень: літні люди й діти.....	362
Освіта на вигнанні	363
Духовна єдність	370
Створення сімей у засланні	374

Розділ 10.

Дорога додому.....	382
Доба сподівань.....	382
Застереження для оунівців	386
«Не пуцать».....	392
Особливості режимних обмежень.....	400
В обіймах ГУЛАГу, охопленого агонією.....	411
«Так і живемо...»: мінусники постхрущовської доби	413
Відновлення історичної справедливості	418

Післямова.....	425
-----------------------	------------

Іменний покажчик	438
-------------------------------	------------

Вступ

Цієї книжки з різних – суб'єктивних та об'єктивних – обставин могло б і не бути. Понад десять років тому моє перше дослідження, в якому виразно артикульовано проблему позасудового репресування заручників радянського режиму, членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України впродовж 1944–1952 років¹, вийшло невеличким накладом та й ніби стало частиною, принаймні, української історіографії. Однак ця складна і дуже болюча тема ніколи не дозволяла про себе забути. Сюжети, які з'являлися вже у процесі роботи над іншими складниками політичного терору в Україні, залишалися відкладеними. З часом прийшло усвідомлення, що нове видання може бути інакшим. Власне, це було тим відчуттям, яке виникає в більшості істориків стосовно своїх уже написаних і виданих книжок.

Проте наважитися було нелегко. Та, мабуть, цього й не сталося б, якби не людина, яка системно і напрочуд наполегливо розбудовує гуманітарний простір сучасної України. Якщо Леонід Фінберг вважає книжку необхідною, він не знає перешкод. Так сталося і з цією працею, котра побудована за новою концепцією, а отже, потребує нового вступу, формулювання нових дослідницьких завдань та авторських пояснень, що розпочинаються вже з наступного рядка.

Передусім мушу визнати, що в той час, коли готувалося попереднє видання з цієї теми в широкому контексті дослідження сімейного заручництва, бракувало спогадів і свідчень людей, які пережили ту наругу; а також архівних документів, зокрема й особових справ засланих. Бракувало голосів, прямої мови депортованих. Бракувало і фокусу, тієї потужної й трагічної призми, котрою стала війна РФ проти України. Війна, що відродила явище «в'язнів Кремля», «ворогів народу», «зрадників батьків-

щини». Водночас війна зробила наявним і відчутним «прямоходіння та прямостояння» (Михайлина Коцюбинська) українців, які знову пішли боронити свою землю – тепер уже на Сході; українців, які вийшли з таборів сучасних окупантів незламними, які повернулися в Україну, аби продовжити боротьбу за неї й за тих, що досі потерпають у московських (і квазімосковських) в'язницях.

Суб'єктність, дієдатність українців була і є запорукою існування незалежної України. Саме цей фокус виявився поворотною точкою концепції книжки, пусковим механізмом її написання.

Депортації із Західної України, що поставали на сторінках історичних розвідок як результат дії машини радянського терору (часом безособового та знеособленого), були частиною віктимного дискурсу, дискурсу колоніальної травми, виходити з якого можна тільки через оприявлення іншої сторони трагедії – того самого «прямостояння» вигнанців, які своїм життям заперечували суцільну віктимізацію українства.

Вигнанці, як й інші закатовані та затавровані радянщиною люди, ставили й раз по раз повторювали сакраментальне питання «за що?». Однак це було принципово інше «за що?». Мешканці Західної України ніколи не вважали, що «проїзошла чудовіщная ошибка», їхнє «за що?» було спрямовано не «товаріщу» Сталіну, а Богові, який виявив прикру немилість за те, що люди відстоювали своє та інших право жити на своїй землі, за те, що допомагали, не зраджували, за те, що просто були українцями. Радянська влада була для них ворогом, аж ніяк не переможцем*. Часом ці люди поводилися чи почувалися як полонені у війні, котра ще не завершилася, тому й шанси на перемогу не втрачено. Варто пам'ятати, що декому з них пощастило не лише повернутися, а й дожити до омріяної незалежності.

Усвідомлення цього також впливало на логіку дослідження. Адже депортації/вигнання не були дорогою в один бік. Вигнання не починалося й не закінчувалося на залізничній станції. Його супроводжували страждання, безіменні могили, спроби боротьби, втечі, солідарність, виживання в неймовірно важких обста-

* Про тверді світоглядні переконання українців у ГУЛАГу аргументовано пише Оксана Кісь у роботі «Українки ГУЛАГу: вижити значить перемогти» (Львів; Дрогобич: Коло, 2020. – 300 с.).

винах, шлюби, свята, збереження традицій, вишиванки, що «їхали» у вигнання зі своїми власниками, і мова, яка зберігалася як потужна сила опору. А головне – вигнання скінчилося. І логіка цього завершення також не була однолінійною та простою, як не лінійним і дуже непростим було повернення додому.

Отже, настав час знову взятися до роботи. Прочитати гіркі слова одного з волинян, якого разом з батьками відправили в заслання із Західної України: «Я належу до тих дітей, якими, депортуючи їх у складі зрепресованих українських сімей та родин, щедро засівала сталінщина і російську Північ, і всі Сибіри, і деякі інші регіони “необъятной родини” з особливо важкими кліматичними умовами...»². Відкрити кримінальні справи, спогади інших людей, чиє доросле життя або дитинство припало на той страшний час, коли населення Західної України вже в межах другої радянської окупації у насильницький спосіб намагалися інкорпорувати до імперії, яка мала назву СРСР. Укотре побачити та відчути страшне й безпідставне формулювання – «соціально-небезпечні за своїми зв'язками зі злочинним середовищем»*, що ним радянська влада нарекла їх, тоді ще дітей, і всіх інших людей, яких за часів свого панування намагалася позбутися/ізолювати за допомогою різних каральних практик. Уже не зі злим подивом, а зі сталою журбою констатувати, що «злочинне середовище» у збоченій парадигмі тоталітарного режиму змінювалося, а коло тих, хто мав із ними «зв'язки», залишалася непорушним. Це були, передусім, члени сімей «ворогів народу» різного штибу – дійсних та уявних опонентів радянської влади, а іноді земляки/односельці, які потрапляли в пастку «сімейного заручництва» – ефективного методу керування, а, головне, упокорення всіх незгодних...

Нову книжку присвячено аналізу процесів вигнання та повернення мешканців Західної України, що відбувалися в єдиному алгоритмі, але кожен у своїй своєрідності й трагічному обрамленні. Вона про людей, у яких радянська влада одразу побачила непримиренних ворогів і майже одразу – через офіційні документи, державну риторику та пропаганду – визначала «соціально-небезпечними елементами».

* Це визначення, як привід для позасудового покарання, почало вживатися від 1918 р.

Законодавство європейських держав зазвичай не передбачало покарання за належність до «політично несхвальної групи» (Ханна Арендт³). Але в СРСР «причетність» (послугуючись різними казуїстичними формулюваннями, протиправними нормами, в обхід класичних принципів права та здорового глузду) запровадили до законодавства, підзаконних актів і відомчих директив як «злочин». Визначення кола таких заручників, які викликали невдоволення влади, а відтак ставали цілковито беззахисними перед сваволею, було прерогативою політичної верхівки та карально-репресивних органів.

Населення Західної України, яке не бажало коритися новому режиму й усіляко підтримувало національно-визвольний рух, який розгорнувся на тамтешніх теренах в останні роки Другої світової та тривав після неї, стало чи не найчисельнішим загоном тих, хто потрапляв під визначення «соціально-небезпечних за своїми зв'язками».

Коли пропаганда та погрози не допомогли, сталінський режим перейшов до відкритих репресій проти цивільного населення, які стали супутником збройного придушення антирадянського підпілля. Радянська влада послідовно, нав'язливо й агресивно переконувала людей, що вони, якщо й не беруть участі в опорі, то навіть за співчуття варті покарання. Співчуття кваліфікувалося як злочин, сприяння й пособництво. Рішеннями позасудового органу – Особливої наради при НКВС/МВС/МДБ на географічну ізоляцію прирекли не лише найближчих родичів і друзів, а й випадкових людей, щоб змусити дійсних опонентів сталінського режиму через залякування та шантаж припинити боротьбу, а потенційних – навіть не починати її.

Соціально-політична експансія реалізовувалася за вже випробуваним у 1920–1930-ті роки сценарієм запровадження надзвичайщини, із застосуванням «ефективних» брутальних командно-адміністративних методів і каральних практик: фізичного знищення, позбавлення та обмеження волі. Цілковито природно, що місцеве населення сформувало вкрай негативне ставлення до сталінського режиму, тож абсолютно обґрунтовано сприймало його як окупаційний, антиукраїнський, ворожий.

Радянська влада всіх людей розглядала, переважно, або як «народні маси», або як такі чи інші «контингенти». Ті, про яких

ітиметься в книжці, завжди були «непевним контингентом»: і на своїй землі, і в засланні, і впродовж тривалого та нелегкого повернення додому. Однак вони завжди були й символічним «континентом», який ніс із собою Україну, встановлюючи її скрізь, де б не опинилися репресовані українці. Через їхню свідому незламність вся, а не тільки Західна, Україна поставала в очах радянських поневолювачів як «непевна», не їхня, небезпечна територія – «непевний континент», що омивався морями власної історії, відмежувався горами та річками власної пам'яті й продовжував існувати за обставин, у котрих інші континенти разом з їхнім населенням зникали з поверхні землі. Термін із радянського репресивного письма, перебитий дужками, які вилучають одну літеру і тим пропонують додатковий сенс, винесений до назви роботи. Зрештою, книжка й присвячена саме тому, як «непевний континент» – в умовах протиправних, масових депортацій, суворого режимного повсякдення, непростого шляху повернення додому – ставав континентом людських трагедій і перемог, слабкості й сили, прямостояння та незламності, й – у широкому сенсі – запорукою української незалежності.

Глибока й актуальна у своїх гіпотезах та висновках праця Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951 р.)⁴ започаткувала особливий пласт літератури, який поступово поповнювали на Заході інші доробки, котрі продовжили аналіз та критику тоталітаризму радянського штибу. Початок системному вивченню примусових міграцій поклали праці закордонних дослідників: Роберта Конквеста⁵ та Олександра Некрича⁶. З «легкого пера» останнього вираз «покарані народи» ввійшов до наукового обігу.

Перші спроби осмислити масові примусові міграції у загальному контексті аналізу терору в СРСР з'явилися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років*⁷. Паралельно з розсекречуванням раніше закритих фондів державних архівів почали виходити

* Уперше проблема депортації народів у СРСР у дуже узагальненому вигляді стала предметом обговорення на засіданнях «круглого столу» «Соціально-політичні проблеми міжнародних відносин в СРСР: теорія і практика», який відбувся 4–6 липня 1989 р. з ініціативи колишнього Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КРПС (див.: Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 9).

друком окремі праці⁸, у яких відтворено хронологію та масштаби примусових депортацій громадян України. До наукового обігу було введено нові документи й статистичні дані з багатьох архівів Російської Федерації та України, якими й дотепер послуговуються у своїх дослідженнях науковці.

Пізніше до вчених, які продовжували працювати в цій тематичній ніші, долучився П. Полян⁹, котрий ґрунтовно проаналізував історичні витоки депортацій, а також географію розселення засланих народів. На жаль, у його праці, як, утім, і в інших авторів, про репресії родичів повстанців (вигнанців із Західної України) йшлося лише побіжно.

У межах російсько-французького проекту про міграційні наслідки Другої світової війни було опубліковано цікаві статті, присвячені українським вигнанцям¹⁰.

В Україні про масове винищення українського народу та наругу над ним уже багато сказано й написано. Захищено не одну дисертацію, видано чимало книжок, на шпальтах періодичних видань оприлюднено багато статей науковців і краєзнавців, музейних та архівних працівників. Історіографічний доробок у цій тематичній ніші настільки потужний, що йому вже присвячують окремі публікації, у яких зазначається, що «проаналізувати всі напрацювання немає можливості»¹¹.

Слід наголосити, що більшість українських учених, досліджуючи проблему депортацій, зокрема й на регіональному рівні, відтворюють передумови та історичне тло, на якому розгорталася трагедія, розкривають заходи з реалізації ідеологічних настанов союзного центру, республіканських партійних і радянських органів, наслідки політичних рішень московських зверхників.

Останнім часом поживавився інтерес дослідників до окремих депортаційних акцій, зокрема операцій МДБ «Запад» (1947 р.), «Тройка» (1951 р.) тощо¹².

Через об'єктивні й суб'єктивні причини чимало дослідників бралися за те, що лежить якщо не на поверхні, то в перших інформаційних шарах. А от глибинні пласти (з'ясування особливостей кожного з етапів примусових міграцій, інструментарію, інституціональних реорганізацій, заборонно-режимних складників життя упосліджених категорій громадян, віддалені наслідки депортацій чи інших репресій, навіть після їхнього припинен-

ня, тощо) не розробляли належним чином, а іноді навіть не помічали. Цілком очевидно, що без вивчення питань, пов'язаних із життям, виживанням, загибеллю різних груп населення в екстремальних умовах соціальних катастроф, зокрема й примусових міграцій сталінської доби, їх наслідків, неможливо скласти повне уявлення про терор радянського зразка, зрозуміти й те, чому ці сторінки минулого відіграють таку потужну роль в історії тих регіонів, звідки людей відправляли в заслання.

Втіленню концепції цієї книжки, ліквідації, на жаль, традиційних для західної та почасти української історіографії прогалів сприяло розширення доступної джерельної бази. Після появи усноісторичного проекту «Непочуті» (музей тоталітарних режимів «Територія Терору»), оприлюднення спогадів колишніх вигнанців у спеціальних добірках документів¹³, залучення нових документів, які раніше не потрапили в поле зору, випала можливість зробити інше видання, а радше – зовсім іншу книжку, яка є частиною не тільки особистого, а й нашого спільного дорослішання.

Спогади, опубліковані в окремих тематичних виданнях і збірках, підготовлені за ініціативи окремих осіб, які пройшли важкий шлях переслідувань, є одночасно поглядом свідка та звинувачувача, що відчутно розширює можливості інтерпретації. Свідчення депортованих, які, навчені гірким досвідом, дуже довго мовчали і не ділилися пережитим, глибоко ховаючи свої біль і тугу, є надзвичайно цінним історичним джерелом. Лише через десятки років вони знайшли в собі сили розповісти про наругу, заподіяну їм радянською владою, говорити про свої травми. Тепер ці матеріали вбудовуються в колективну історію, у якій долі людей не розчинилися, а вийшли на перший план¹⁴. Серед них і книжка Марії Штепи – колишньої зв'язкової УПА (уродженки с. Ромашівка Чортківського району Тернопільської області), яка у передмові написала: «Спробую з допомогою інших людей сплести віночок пам'яті, в більшості безіменним, дітям, поховання яких не оплакані, не скроплені материнськими слізьми, без молитви, без свяченої води. Вони вмирили у тюрмах, у вагонах, від навали на Україну»¹⁵. Неоціненною частиною джерельної бази стали матеріали, вміщені в багатотомному виданні «Реабілітовані історією»¹⁶.

Процес роботи з джерелами, їх добір та верифікація були орієнтовані на поставлені дослідницькі завдання. Відтак, нормативно-законодавчі акти, які регламентували процедуру депортацій, логістику транспортування, режим у місцях спецпоселень, амністію; міжвідомче та внутрішньовідомче листування, накази, інструкції, додаткові роз'яснення щодо впровадження просторових заборон, а також офіційний епістолярій та документи, що стосувалися процесів амністії та реабілітації, склали основу історико-правового вектора дослідження.

Завдяки документам галузевих державних архівів МВС України (ГДА МВС) і Служби безпеки України (ГДА СБУ), регіональних відомчих архівів, де зберігаються справи депортованих; Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), а також окремих матеріалів Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ) вдалося дослідити передумови, перші кроки та розгортання масових каральних операцій на західноукраїнських землях, глибше зрозуміти організацію й технології цього складника радянського політичного терору. Використання документів різних інститутів Феміди СРСР та УРСР (прокуратури, Верховного Суду, наркомату/міністерства юстиції, НКВС, МВС, МДБ) дає підстави сподіватися на з'ясування позалаштункових процесів в організації масових примусових міграцій, уточнення інструментарію та інституціональних особливостей позасудових репресій.

Суттєве і сутнісне прирощення джерельної бази відкрило можливості сформулювати нову мету – як з погляду концепції, так і логіки побудови матеріалу. Її складники – аналіз політичних, моральних та антропологічних результатів соціально-гуманітарної (а часом і фізичної) катастрофи вигнання; розширення уявлення про, власне, вигнання, яке ми й нині іменуємо вузьким поняттям депортації; оприявлення не тільки віктимності, а й дієдатності українців та українок, життя та повернення яких може бути зчитано не лише як вітальність, а й як символічна непереможність.

Дуже важливим для цієї роботи є відстеження «траєкторії» життя репресованих, створення цілісної картини їхніх доль: звід-

ки та за яких обставин їх депортували, як і куди доправляли; реконструювати режим у місцях спецпоселень, реалії повсякдення різних категорій постраждалих; обставини повернення додому, адаптації та відновлення історичної справедливості. Окрім цього, надважливим завданням є висвітлення інших складників цього варварського дійства, включно з аналізом «правового» підґрунтя, оприявленням деталей його інструментарію й безпосередніх ініціаторів та учасників репресій.

Необхідно чітко встановити причини появи інституту колективної відповідальності/сімейного заручництва, виокремити етапи формування законодавства та відомчої нормативної бази.

Дослідницькі завдання полягають також у тому, щоб розібратися в «термінологічній анархії», яка криється у системних різночитаннях та неуважному ставленні дослідників до понять заслання і вислання. Це почасти є наслідком механічного копіювання радянських штампів (зокрема й репресивної радянської мови), яке спричиняє засміченість, нерозуміння, зрештою – введення в оману, звуження одних і неправомірне розширення інших понять.

Уточнення та певного корегування потребують і статистичні дані, оскільки більшість науковців оперують доступними для них документами, не порівнюючи їх дані з альтернативними джерелами. Відбувається також змішування різних категорій депортованих, що спотворює узагальнювальні цифрові показники.

Власне, все це, коротко наведене, й відбилося на побудові тексту, в якому увиразнено два рівноцінні складники. Перший – пов'язаний з аналізом радянського інструктивного письма, дослідженням усіх деталей та механізмів, які запускали репресивну машину, підраховували її ефективність, відповідали за людожерські новації у сфері покарання простором та несвободою. Історики не часто вдаються до дослідження цього щільного нарошення юридичної бази, пояснюючи це не стільки незнанням радянської псевдоправової системи, скільки відсутністю необхідності аналізувати те, що було справжнім свавіллям і безправ'ям. Навряд чи цей нігілізм є цілком виправданим, адже саме інструктивне репресивне письмо створювало колективний портрет радянських катів усіх рівнів. Воно також сприяє розу-

мінню не тільки перебігу репресій, а й позалаштункових мотивів їх реалізації, акцентів, хронологічних піків, здатності та нездатності ініціаторів і виконавців пояснити, що відбувається і з ким іде боротьба. Зрештою, ці репресивні накази, постанови, інструкції, звіти є документами, які звинувачують більшовизм та його дії в злочинах проти людяності й чекають на участь у своєму «нюрнберзькому» трибуналі.

Другий – рівноцінний за обсягом, однак, мабуть, важливіший за сенсом складник репрезентує людські історії з їхніми стратегіями виживання та солідарностями, тактиками опору та самозбереження, практиками горювання та надії на кожному з етапів довгого шляху вигнання і повернення додому.

Не претендуючи жодним чином на вичерпність, крім суто наукових цілей, авторка ставить собі ще одну надмету: зробити посильний внесок у вшанування пам'яті своїх співвітчизників, які стали жертвами політичних репресій, донесення цієї пам'яті до прийдешніх поколінь, щоб назавжди унеможливити повторення чогось подібного.

Прискіпливий читач може закинути дослідниці зайву емоційність викладу, взагалі-то протипоказану науковим текстам. Утім, маємо надію, що громадянська та людська позиції авторки, котрі й зумовили певний відхід від академічного стилю, не стали на заваді об'єктивності оцінок і виваженості висновків. Таку впевненість дає те, що авторка оперує виключно документальними джерелами. У них криється відповідь, вони є юридичним і моральним обвинуваченням політичного терору сталінщини.

* * *

Користуючись нагодою, висловлюю свою глибоку повагу та подяку Леоніду Фінбергу, який, щиро вболіваючи за прирощення гуманітарного знання в Україні, вважав за необхідне підготувати та видати цю книжку. Такі ж слова адресую і талановитій українській науковиці – пані Олені Стяжкіній. Саме вона була головною порадицею та вболівальницею впродовж усього часу роботи над проектом. Їй також належить ідея назви цього до-

слідження та багато інших, уже втілених, концепцій, притаманних лише її унікальній науковій «оптиці». Без дружньої та фахової допомоги досвідчених історикинь Лариси Бондарук, Тетяни Пастушенко ця книжка писалася б набагато довше. Вони стали першими читачками, принциповими, але й доброзичливими, опонентками та редакторками. На останньому етапі підготовки книжки до друку безцінну допомогу надавала високофахова філологиня пані Світлана Гончарова, яка не лише виправляла помилки та рішуче «боролася» з повторами, а й, занурившись у тему, давала важливі поради, робила текст кращим.

Моя окрема уклінна подяка адресована Тетяні Лапан та Андрієві Усачу, які в рамках усноїсторичних проєктів невтомно записують спогади людей, репресованих сталінським режимом. Матеріали, якими вони щедро поділилися зі мною, наповнили цю книжку голосами постраждалих, емоціями від пережитих ними жахів. Безмежно вдячна краєзнавиці Вікторії Пахолук, яка щиро цікавиться історією та долями людей, репресованих у роки сталінщини. Саме вона допомогла мені знайти Марію Михайлівну Тертишник (у дівоцтві – Дідюк), котру немовлям вивезли з Тернопільщини до Сибіру. Ця мила і душевно щедра жінка поділилася зі мною своїми болючими спогадами та світлинами з особистого архіву. Я висловлюю сердечну подяку своїм колегам і друзям – Олександру Маєвському, В'ячеславу Григор'єву, Ірині Грідіній, Катерині Кобченко, Івану Козловському, Володимирі Мельнику, Світлані Лясковській, Олександру Лисенку, Андрію Когуту, Сергію Кокіну, Володимирі Окіпнюку, Ірині Ігнатівій та багатьом іншим, які надавали мені поради та допомогу під час підготовки цього видання.

Примітки

- ¹ Вронська Т. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952): монографія / Інститут історії України НАН України; Інститут оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України. – Х.: Право, 2008. – 264 с.
- ² Боярчук Петро. Будинок під прапором [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/9580-budinok-pid-praporom.html>.
- ³ Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 500.
- ⁴ Там само. – С. 539.

- ⁵ Conquest R. Soviet deportation of nationalities. – London; New York, 1960; Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест; пер. с англ. Л. Владимиров. – Firenze: Auropa, 1974. – 1064 с.
- ⁶ Некрич А. М. Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 170 с.
- ⁷ Бугай М. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К.: Товариство «Знання», 1992; Земсков В. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–165; его же. Массовое освобождение спецпереселенцев и ссыльных (1954–1960) // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 5–26; Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – М.: Наука. 2003. – 306 с. та ін.
- ⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
- ⁹ Полян П. «Не по своей воле...» История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001; Його ж. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>.
- ¹⁰ Аблажей Н. Н., Салахова Л. М. 10 мая 1950 года: один день из жизни спецпоселенцев-«оуновцев» в Иркутской области; Гуршоева Т. В. Спецпоселенцы из Западной Украины на поселении в Иркутской области в 1940-е годы // Миграционные последствия Второй мировой войны: этнические депортации в СССР и странах Восточной Европы. Ответственные редакторы Н. Н. Аблажей, А. Блюм. – Новосибирск: Наука, 2012. – 255 с.
- ¹¹ Довбня О. Депортації населення Західної України (1939–1953 рр.): новітня вітчизняна історіографія // СХІД № 2 (154) березень–квітень 2018 р. – С. 70–77.
- ¹² Бажан О. Операція «Захід»: до 70-річчя депортації населення Західної України у віддалені місцевості // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. С. 338–349; Когут А. Передвісники операції «Захід»: депортації 1944–1946 рр. – УІЖ. – 2020. – № 3. – С. 40–53; Його ж. Операція «Захід» у контексті радянських депортацій із Західної України 1940–1950-ті рр. // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення. – Київ, 2020. – С. 51–68; Його ж. «Тройка» чи «Север»? – депортаційна операція початку квітня 1951 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/8/159295/>; Пагіря О. Радянські репресії та депортації німців із Закарпаття у другій половині 1940-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=724> та ін.
- ¹³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Львів, 1998–2002; Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. – Київ; Торонто, 2003. – Т. 3–7; История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 т. – М., 2004. – Т. 5. Спецпереселенцы в СССР; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов. – Составители: Владимирцев Н. И., Кокурин А. И. – Москва, 2008. – 540 с.; Украинские националистические орга-

- низации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944–1945. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с.: ил.; Реабилитация: как это было: Док. Президиума ЦК КПСС и др. материалы: [В 3 т.] / Сост. А. Артизов [и др.]. – М.: 2000; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник. – М.: Материк [и др.], 2003 (ОАО Яросл. полигр. комб.). – 768 с.: табл.; Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946. – Москва: Междунар. фонд «Демократия»: Материк, 2006 (Ярославль: Яросл. полигр. комб.). – 636 с.; 25 см; Сталинские депортации. 1928–1953. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с. та ін.
- ¹⁴ А нас й Сибір не доконав. Матеріали зібрав, упорядкував та опрацював Б. Савка. – Тернопіль: Терно-граф, 2007. – С. 74–76.
- ¹⁵ Штепа Марія. Обкрадене дитинство. – Видавничий центр «Вектор». – Тернопіль, 2015. – С. 4.
- ¹⁶ Реабілітовані історією – науково-документальна серія книг, ініційована Національною академією наук України, Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, спільно з Держ. ком. по пресі України, Укр. історико-просвітницьким т-вом «Меморіал» ім. В. Стуса (див. «Меморіал» ім. Василя Стуса), Всеукраїнською спілкою краєзнавців, для видання досліджень політ. репресій рад. доби та створення мартирологу безпідставно репресованих громадян.